

Наближення університетської реформи Харківський університет і громадська думка в середині ХІХ ст.

Сергій Посохов

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 7. Спеціальне видання:

Університети та нації в Російській імперії. –

Харків; Київ: Критика, 2005. – С. 228-247.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництво

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

Сергій Посохов (Харків)

НАБЛИЖЕННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ РЕФОРМИ: ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ І ГРОМАДСЬКА ДУМКА В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

Проблема реформування суспільства – одна з найпривабливіших проблем для багатьох дослідників на пострадянському просторі. Певний час ідея реформування панувала в громадській думці, і не було не лише жодного політика, а й звичайного громадянина, який би не використав її у своїх міркуваннях щодо сьогодення й майбутнього. Як колись радянська ідеологія наголошувала на закономірності й неминучості революцій, так тепер говорять про невідворотність реформ. І революції, і реформи – свідчення нестабільності суспільства, загострення масштабних протиріч. Втім, не менше цікавим, ніж вивчення конфлікту «структур», може стати аналіз кризи свідомості й усвідомлення серед громадськості доконечності суспільних змін. З огляду на цю обставину наближення того чи того розв'язання протиріч можна розглядати не лише як неминучий факт, а й як прагнення, як свідомий рух багатьох людей до сподіваного майбутнього.

Як відомо, середина ХІХ ст. вирізнялася лібералізацією громадсько-політичного життя. На період царювання Олександра ІІ припав початок підготовки й втілення в життя реформ у різних напрямках. З часом ці реформи отримали назву «великих», оскільки давали змогу створити нові суспільні структури, засвідчили настання якісно нового етапу розвитку, в тому числі й у сфері університетської освіти та науки. Нагадаємо перебіг підготовки університетської реформи.

На противагу деяким дослідникам радянської доби¹, можна стверджувати, що певні зрушення урядової політики у сфері освіти були помітні вже в останні роки царювання Миколи І. До таких кроків належить віднести призначення на посаду міністра народної освіти у квітні 1853 року А. Норова – учасника війни 1812 року, сходознавця, літературного діяча, брата

декабриста В. Норова². 21 грудня 1854 року новий міністр звернувся до Миколи I з проханням скасувати обмеження в прийомі студентів до університетів, оскільки це розпорядження було одним з найбільших утисків прав університетів. Цар погодився на таку зміну, й у січні 1855 року дозволив приймати до кожного університету на 50 осіб більше за встановлену норму³. Але слова про невідворотність радикальних змін у сфері університетської освіти та науки пролунали з вуст міністра трохи пізніше – восени 1855 року в Казані. Тоді А. Норов наголосив: «Наука, панове, завжди була для нас однією з найголовніших потреб, але тепер вона перша. Якщо вороги наші мають над нами перевагу, то лише силою своєї освіти. Тому ми мусимо всі наші зусилля зосередити на цій великій справі»⁴.

Приготування до університетської реформи, що почалися майже відразу після сходження на трон Олександра II, тривали протягом багатьох років і пережили кілька етапів. Певний внесок у запровадження цих новацій зробили й професори Харківського університету.

Перший етап датують другою половиною 1850-х – серединою 1861 року. На цей період припали активні пошуки шляхів реформування, скасування найбільше одіозних постанов кінця 1840-х – початку 1850-х років, зокрема тих, що забороняли викладання філософії та державного права європейських країн, закордонні відрядження тощо⁵. У той час було запроваджено зміни на рівні управління системою освіти. Серед таких новацій треба згадати відродження Вченого комітету при Головному управлінні училищ, до складу якого входили відомі науковці й завдання якого полягало в обговоренні наукових та навчальних питань, програм викладання, навчальних посібників і т. ін. Ще одним важливим кроком стали кадрові зміни серед керівників навчальних округ: військових заступили цивільними особами. Так, замість генерал-губернатора С. Кокошкіна куратором («попечителем») Харківської навчальної округи було призначено Г. Катаказі. Починаючи від 1857 року в Міністерстві народної освіти переглядали «загальні засади всієї системи народної освіти»⁶. У березні 1858 року новопризначений міністр Є. Ковалевський звернувся до кураторів навчальних округ із запитом з приводу того, які зміни в університетському статуті вони вважали б бажаними й потрібними⁷. Одночасно розгорнулася робота над проектом нового статуту в Петербурзькому університеті. У червні 1858 року проект передали до Міністерства народної освіти, звідки документ відіслали спочатку до Московського, потім – до Київського університету. Відтак

процес трохи загальмувався – через підготовку селянської реформи та студентські заворушення.

Нестабільну урядову політику в «університетському питанні» визначала також зміна міністрів. Та й сам Олександр II наприкінці 1850-х років виявляв нерішучість в університетському питанні і навіть прагнув зберегти стару схему управління університетами. Відомо, що у своїй промові, виголошеній перед професорами та студентами у вересні 1859 року під час відвідин Харківського університету, цар висловив невдоволення станом дисципліни в університеті. Зауваживши на вулиці студентів, які порушували встановлену форму одягу, Олександр II наказав їх покарати, і тих відіслали на гауптвахту⁸.

Про такі хитання в політиці, що їх помічали навіть сучасники, йшлося в публікаціях дореволюційної доби. «Ліберальні віяння початку царювання Олександра, – писав О. Корнілов, – вплинули передусім на стан друку та університетів. Втім, ніде й не було таких вагань уряду, як саме в цій сфері. Це залежало й від нерішучості двох міністрів народної освіти – безпринципного Норова (до 1858 р.) та обачного Ковалевського (1858–1861 рр.), але головним винуватцем цих хитань був, без сумніву, сам Олександр II»⁹.

Втім, намагання встановити в університетах «дисципліну та порядок», насамперед у студентському середовищі¹⁰, наштовхувалося на рішучий опір студентства. Зокрема, у Харківському університеті в жовтні 1861 року відбулися масові студентські сходи, у яких взяли участь декілька сотень осіб. Присутні на цих зборах висловили свій протест щодо «Правил про відвідування лекцій», складених на підставі циркуляру Міністерства народної освіти від 3 травня 1861 року. Студенти виявили бажання «скласти свої правила або залишитися при попередніх». Міністр народної освіти повідомив про цю подію Олександрові II. Цар дав розпорядження «не допускати жодних послаблень університету»¹¹. Однак тогочасні численні виступи студентів справили сильне враження і на громадськість, і на урядовців. З огляду на цю обставину уряд був змушений прискорити університетську реформу.

У листопаді 1861 року міністр народної освіти провів нараду з «університетського питання», у якій взяли участь куратори навчальних округ та професори – представники університетів. Від Харківського університету та Харківської округи прибули помічник куратора професор К. Фойгт та професор С. Пахман. Створена на нараді комісія, яку очолив сенатор фон

Брадке, вже наприкінці грудня 1861 року закінчила роботу над проектом нового університетського статуту, продемонструвавши рекордні темпи реалізації поставлених перед нею завдань. Головною ідеєю проекту член цієї комісії проф. М. Бунге вважав надання «наукової автономії університетам»¹². Так чи інакше, але безсумнівно, що проект комісії фон Брадке в питаннях прав університетів просунувся набагато далі проекту, що його 1858 року запропонував Петербурзький університет.

Наступним кроком, який символізував зрушення в урядовій політиці, стала зміна міністра народної освіти. На чолі міністерства поставили ліберально налаштованого О. Головніна. Новий міністр вважав, що саме через поглиблення реформ та надання новому статуту більше ліберального характеру покращиться стан університетської освіти.

Перед тим як подати новий проект на розгляд Державної ради, О. Головін наполягав на розсиланні його тексту для ознайомлення та оформлення відгуку університетам, губернаторам, деяким вищим духовним особам та маршалкам («предводителям дворянства»). В офіційній записці «Про дальше просування проектів статутів навчальних закладів Міністерства народної освіти» від 11 січня 1862 року міністр заохочував вивчати громадські настрої з цього приводу й демонстрував свою готовність брати їх до уваги. Проект статуту було надруковано чималим накладом і розіслано кураторам навчальних округ, членам Головного управління училищ, деяким губернаторам та маршалкам, митрополитам, архиєреям, а також особам (за вибором О. Головініна) – відомим діячам у сфері педагогіки¹³. Проект переклали англійською, німецькою та французькою мовами й попросили іноземних науковців дати на нього відгуки, які по їх отриманні також опублікували окремим виданням досить великим накладом¹⁴. Така акція не була типовою для виробленої в Російській імперії практики підготовки законопроектів.

Відгук над статутом працювали у Вченому комітеті Головного управління училищ. До участі в роботі цього Комітету, крім постійних членів, О. Головін запросив 15 університетських професорів. Зокрема, Харківський університет репрезентували Н. Соколов, вихованці закладу Микола Костомаров та М. Сухомлинов, а також колишній викладач Т. Іллінський¹⁵. Вчений комітет вніс істотні зміни до проекту комісії фон Брадке. Новий варіант статуту відображав найбільше прогресивні ідеї щодо розширення університетської автономії і найбільшу послідовність у їх впровадженні. Головну роль в управлінні університетом відводили університетській раді,

перед якою звітував ректор. Куратора наділяли функціями наглядача за точним дотриманням статуту університету. Постанов ради куратор не затверджував – він міг лише тимчасово зупинити їх дію, а остаточне рішення в разі потреби приймав лише міністр. 7 грудня 1862 року проект розглядали в Головному управлінні училищ, де внесли до документу деякі не принципові виправлення. 16 грудня О. Головнин подав проект університетського статуту на розгляд Олександрові II. Однак імператор не підписав документу, а створив ще одну спеціальну комісію на чолі з графом С. Строгановим. Відтак над проектом знову працювали в Міністерстві народної освіти, щоб врахувати зауваження цієї комісії. І щойно 3 червня 1863 року текст статуту запропонували загальним зборам Державної ради, де відбулося його постапейне обговорення¹⁶. 18 червня 1863 року новий університетський статут, що його підписав Олександр II, став законом¹⁷.

Отже, затвердження нового університетського статуту стало першою інновацією, до якої вдався уряд після селянської реформи 1861 року і слідом за якою здійснив усі наступні реформи. Свою роль у підготовці університетської реформи відіграв і Харківський університет, який однозначно підтримав ідею про надання університетам автономії.

Питання про чинники, що сприяли реформуванню, однак, є набагато складнішим. Для деяких осіб зазначені зміни в університетському житті другої половини 50-х років XIX ст. видавалися такими, що «відбулися якось само-собою, без будь-якої попередньої домовленості й будь-якого начальницького розпорядження»¹⁸. Інші сприймали ці новації як волю й дар верхів, зокрема царя-визволителя¹⁹. Ці зміни визнала несподіваними й громадська думка²⁰: попередню епоху оцінювали як застійну, єдиною «зіркою» у сфері перебудови університетської освіти вважали Грановського, який, однак, під кінець життя розчарувався в можливостях суспільства.

Як добре відомо, масштабні суспільні зрушення лише на перший погляд видаються миттєвими й несподіваними. Насправді трансформаціям передують кардинальні зміни суспільних орієнтирів та ідейних переконань багатьох людей. Інколи такий процес починається непомітним перенесенням акцентів, щоб завершитися раптовим руйнуванням основ. Це явище було властиве й так званій епосі реформ у Росії. Самодержавство, «змушене» стати на шлях реформ (а саме про це йдеться в більшості досліджень), у такий спосіб реагувало не лише на селянські виступи, а й на зміни громадської думки.

Радянська історіографія, прагнучи вивищити роль базисних явищ у визначенні напрямку та форм суспільних перетворень, здебільшого оминала проблему пошуку ідейного коріння та чинників таких зрушень. За найбільше поширеною схемою, соціальні протиріччя, що виникали на економічному ґрунті, автоматично спричинювали суспільні рухи за участю основних класів. Тим часом будь-який суспільний рух має ідейну мотивацію. Недооцінюючи значення духовної сфери в житті суспільства, радянська історична наука не приділяла належної уваги освіті²¹. Звичайно, за такого розуміння явища університетам, як ідейним центрам, у наукових дослідженнях відводили небагато місця. Університетську проблематику порушували здебільшого праці з історії студентського руху, розглядаючи його лише як «резерв революційного руху»²². Втім, в аналізі ідейних витоків цього руху радянські історики не надто віддалилися від дореволюційних. Якщо науковці царської Росії часто-густо твердили про «дурное влияние извне»²³, то радянські дослідники наголошували на важливій ролі революціонерів та революційних видань, під впливом яких студенти долали суспільну інертність²⁴. За радянською історіографією, чинники студентського руху діяли поза межами університетів, позбавляючи їх у такий спосіб функцій ідейного центру. Що більше, студентський рух поставав як головний, причому зовнішній, фактор реформування самих університетів, які, отже, виглядали радше як форпости реакції. Такі погляди, між іншим, висловлювали й дореволюційні дослідники. Так, Микола Пирогов стверджував, що головний поштовх реформі «надали обставини суто зовнішні [курсив мій. – П. С.] – студентські заворушення»²⁵. Студентський рух науковець відніс до групи зовнішніх чинників, оскільки вважав, що він не залежав від університетів. Цю думку підхопила радянська історіографія, сформулювавши тезу про те, що «студентський рух – вирішальний фактор, який змусив царський уряд здійснити університетську реформу»²⁶. Зауважимо натомість, що майже до кінця 50-х років XIX ст. в університетах не відбувалися якісь більш-менш значущі студентські виступи, тимчасом як кардинальні зміни у сфері освіти фактично вже почалися. Останніми роками дослідники, аналізуючи роль студентського руху, стверджують, що він кардинально вплинув на перебіг та результат реформ в університетах²⁷.

Отже, настала пора привернути увагу до університетів саме як осередків творення громадських настроїв, розглянути університетську реформу в контексті становлення нових поглядів на суспільство та його майбутнє.

Оцінюючи університетське життя другої половини 50-х років XIX ст., Б. Плінський писав: «Такого пожвавлення, яке можна було спостерігати в цей період, університет не бачив ані перед тим, ані після того. Без перебільшення, з аудиторій «12 колегій» задавали тон нашій інтелігенції, і сюди стриміло все петербурзьке суспільство, в тому числі військовики та жінки [...] Життя тут било струменем, і могутні хвилі просвіти гучно й бадьоро котилися в усі прошарки суспільства»²⁸. Втім, на нашу думку, університети й у попередні роки виконували функцію ідейних (не обов'язково опозиційних!) центрів, але в інший спосіб. Вже від моменту свого заснування ці навчальні заклади почали продукувати ідеї вдосконалення суспільства. Саме в університетах лунали промови, які спонукали молоді голови до дії. Не дивно, що за тодішніх обставин сама логіка міркувань вела до опозиційності чи навіть до революційності. Зокрема, Микола Пирогов згадував, що вступивши до Московського університету 1824 року, зустрів там вільнодумців, які мріяли «про революцію з гільйотиною»²⁹. Таких революціонерів, атеїстів і матеріалістів не поменшало в університетах навіть за суворих часів Миколи I³⁰. Й у 40-і роки XIX ст. з університетської кафедри іноді звучав протест (частіше прихований, але зрозумілий слухачам) проти деспотизму, кріпацтва, хабарництва та інших негативних явищ тодішньої російської дійсності³¹. А ідейні суперечки та пошуки в університетському середовищі не припинялися. Нерідко при цьому мрії про майбутнє були невіддільні від освітнього руху. Почасти така позиція формувалася через перебільшення можливостей освіти, що дісталось в спадок від XVIII ст. – «Епохи просвіти». Зокрема, в освіті вбачали внутрішній регулятор поведінки, який міг витіснити насильство. Звичайно, в той час саме думки про освіту, а не про гільйотину, цікавили університетську інтелігенцію та студентство. До речі, вказана теза про роль освіти в суспільстві й надалі визначала діяльність не лише лібералів, а й консерваторів³².

Так чи інакше, але вже в 30–40-х роках XIX ст. професори та студенти університетів передбачали суспільні реформи, у цих-таки закладах формувалися сили, здатні здійснити ці перетворення. Одночасно визрівала думка про доконечну потребу почати реформування освітньої сфери з університетів. А наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. університетське питання вже привернуло до себе пильну увагу громадськості: його почали сприймати як одну з найболючіших проблем російського життя. При цьому полеміка з університетського питання виявилася тісно пов'язаною з тодіш-

нім суспільним піднесенням у країні³³. Наприкінці 1850-х років у громадській думці усталився погляд на освіту й виховання як на справу всього суспільства³⁴. Додамо, що в університетській реформі почали вбачати образ майбутніх реформ у суспільно-політичному житті взагалі, а утвердження університетського самоврядування сприймали як перший крок до нового устрою.

Хто ж і як наближав університетську реформу (а разом з нею і реформу всього суспільства) в Харкові? Це питання видається цікавим не лише в контексті вивчення громадської думки провінційного суспільства як такого. Історія Харківського університету віддзеркалює не лише специфічні, місцеві, а й загальні риси, властиві процесові визрівання думки про доконечну потребу реформ. Зазначимо, що до такого висновку спонукає вивчення зауважень та пропозицій, які надійшли до Міністерства народної освіти 1862 року, під час обговорення проекту університетського статуту. Рада Харківського університету настільки чітко й послідовно підтримала автономістські, самоврядні засади, що виникає закономірне запитання: коли і як відбулося становлення таких переконань? Прикметно, що Харківський університет дав суспільству не лише видатного реформатора судової системи (реформа в цій сфері була найбільше послідовною та демократичною) – С. Зарудного, а й автора радикального проекту відкритого вільного університету – Миколу Костомарова.

Ідейні витoki таких суспільних настроїв належить шукати в 40-х роках ХІХ ст. Декілька мемуаристів одностайно твердять про те, що саме тоді в Харківському університеті розвинувся так званий ідеалізм. Ось що розуміли під цим терміном: «Харківський студент здебільшого був ідеалістом, але з певним сентиментальним відтінком, він усе мріяв про справу, нерідко увесь час залишаючись при самих лише мріях і не беручись до справи. Цей ідеалізм він усвідомлював у собі й почасти ним пишався, називаючи петербурзького студента чиновником і насміхаючись над практичністю «москвичів та казанців»³⁵. Такі самі настрої, але стосовно до всієї інтелігенції в суспільстві, описував В. Пашков: «Сорокові роки були найбільше сприятливими для розвитку в нас ідеалізму. Ідеалізм охопив усе тодішнє інтелігентське суспільство, панував у ньому, в літературі, в навчальних закладах і був головним двигуном суспільства в 40-і роки. Але з особливою силою виявився ідеалізм серед харківської університетської молоді, тому що половину професорів становили ідеалісти й пропагандисти ідеалізму»³⁶.

Явище, про яке йдеться в спогадах, складно оцінити в усій його повноті, але, на нашу думку, саме така «мрійливість» спонукала не тільки до пошуків ідеалів, а й до порівняння їх з дійсністю. Тож навряд чи було б справедливо стверджувати, що на формування нового світогляду впливала лише «гнусная російская действительность». Усвідомити «гнусность» можна було лише порівнюючи її з чимось, хоча б з мріями.

Процесу становлення нових ідейних переконань в університетах ще не вивчено достатньою мірою. Щоб збагнути це явище, потрібно уважніше проаналізувати ті реальні обставини, за яких діяли університети, побачити тих людей, що пошпирювали нові ідеали. Дослідники лише останнім часом порушували питання про вивчення «університетської людини», вплив університетів на процес становлення особи, світогляд та самосвідомість інтелігенції.

Описуючи життя в університетах, безсумнівно, передусім належить згадати їхніх професорів. На відміну від студентів, викладачі були більше стабільною складовою таких навчальних закладів, саме вони зберігали університетські традиції, саме вони суттєво впливали на формування світогляду слухачів своїх лекцій у 40–50-х роках XIX ст. Як згадував В. Пацков, «Валіцький та Срезневський вирізнялися особливо й були ідеалістами найвищого польоту. Вони палко любили науку, університет і молодь, вони пробуджували, зацікавлювали й спрямовували її до ідеалів і своїми лекціями, і бесідами з багатьма студентами у себе вдома [...]»³⁷ «Ідеалів» тоді здебільшого шукали на Заході. Термін «західництво» щодо суспільно-політичних поглядів «найкращих викладачів» зустрічаємо в спогадах неодноразово. У деяких мемуарах зазначено, що в університеті не дивувалися цьому західництву³⁸. Отже, такий погляд на життя для багатьох слухачів був природним. Не дивно, що Віссаріон Белінський, перебуваючи в Харкові, назвав професора Валіцького «зіркою першої величини»^{*}, а також зауважив, що погляди проф. Амвросія Метлинського на літературу не надто відрізнялися від поглядів того-таки Белінського³⁹. Від згаданого західництва був один крок до мрій про реформування суспільства, до опозиційності, звичайно, здебільшого ліберальної. Тому не дивує підозріливе ставлення проурядових кіл до таких професорів. Ф. Неслуховський у своїх спогадах навів відомості про інцидент з професорами М. Луніним та

---

* Проф. А. Валіцький був уродженцем Віленської губернії та вихованцем Віленського університету.

Т. Степановим, яких звинуватили в тому, що вони під час своїх лекцій поширювали шкідливі ліберальні ідеї (завдяки позиції куратора Ю. Головкина ця історія не мала негативних наслідків)⁴⁰. Як свідчать архівні джерела, 1851 року було зроблено раптовий таємний обшук на квартирі проф. Валіцького, якого «завжди підозрювали в співчутті до всіх справ політичних». Під час трусу в паперах знайдено декілька фактів (йшлося про викладені міркування), що вказували на «очевидну участь у політичних переворотках Польщі, Франції та слов'ян» під час перебування Валіцького в Берліні 1833 та 1834 року⁴¹. Важливо зазначити, що згадані професори ознайомилися із Заходом «наживо», свого часу навчаючись у західних університетах. Втім, здебільшого «прогресивні професори» впливали на студентів «естетично» й «морально»⁴².

До речі, на нашу думку, різке критичне ставлення до своїх вчителів, що його нерідко подибуємо в авторів спогадів про епоху 1840-х років, можна пояснити не так незадовільними професійними та людськими рисами професорів, як іншими критеріями, за якими їх оцінювали слухачі лекцій. Студенти почали вимагати громадської значущості лекцій, іншого ставлення професури до себе. Показовою в цьому контексті є характеристика, яку дав своїм викладачам Микола Костомаров⁴³. Докладно не коментуючи мемуарів видатного історика, звернемо увагу лише на той факт, що згадка про «пристава Чанова», який викладав філософію, надовго стало «притчею во язицех» у публіцистиці та історіографії як приклад свавілля влади щодо університетів. Насправді, як довів В. Іконніков⁴⁴, така характеристика не є справедливою*.

З часом аналогічні вимоги студентів до викладачів ще більше зростали. Яскравим прикладом боротьби за студентські права стала так звана варнеківська історія в Московському університеті. Цікаво, що в історичних працях на цю тему також постала теза про «бездарного професора»⁴⁵, яка суперечила навіть реальним відгукам студентів⁴⁶.

З тиском студентів передусім пов'язаний масовий відхід професорів зі своїх посад наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років. Так, станом на 1862

---

* Ф. Чанов виконував обов'язки квартального наглядача по закінченні Ярославського Демидівського училища вищих наук лише протягом трьох місяців, згодом провадив переважно педагогічну діяльність; на момент його призначення на роботу в університеті був директором училищ Слобідсько-Української губернії; обіймаючи посаду на кафедрі, декларував свою прихильність поглядам Шада.

рік з університетів «вибули» 50% викладачів, які працювали 1854 року⁴⁷. Зміни торкнулися всіх університетів, але в Харківському частка викладачів, які облишили свої посади, виявилася однією з найбільших: вона становила 59,5% (перше місце в цьому розумінні посів Казанський університет)⁴⁸.

За більш-менш уважного вивчення джерел у будь-якому разі виявляється, що кожний університет у 40-х – 50-х роках XIX ст. мав свого «Грановського»: Казанський – С. Єшевського⁴⁹, Київський – П. Павлова⁵⁰, а Харківський навіть двох – М. Луїна⁵¹ та Д. Каченовського⁵². Зазначений факт ще раз переконує в тому, що жодний університет не стояв осторонь ідейного руху, що його уособлював Грановський. Той, отже, був символом, прапором цього ідейного руху, а не поодинокую фігурою. Пошуки «свого Грановського» є симптоматичними і для публіцистики, і для історіографії, оскільки виразно вказують на критерії оцінювання університетських діячів, дають змогу сформулювати уявлення про ідеал університетського професора післяреформеної доби. Цей ідеал, описаний на сторінках різноманітних видань, став певною мірою історіографічним стереотипом.

Повертаючись до проблеми витоків нових віянь, належить наголосити, що крім професорів, нові прозахідні ідеї могли поширювати й студенти-поляки, понад 40 з-поміж яких 1839 року було переведено до Харкова з Київського університету⁵³. Ця, за словами Ф. Неслуховського, «юна колонія заходу на сході» невдовзі зросла завдяки припливу молоді з Вільна, де закрили медичний факультет (він працював протягом певного часу по закритті Віленського університету)⁵⁴. Загалом у 40-і роки XIX ст. у Харківському університеті, як стверджували сучасники, на кожних 450–500 студентів припадали 150–200 поляків⁵⁵. При цьому мемуаристи згадували, що дружба об'єднувала студентів незалежно від національності⁵⁶. Лише в першій половині 1850-х років студенти-поляки сформували свій власний гурт. Саме там, на думку автора спогадів про університет І. Любарського, потрібно шукати витoki ідеї відродження в Україні вільного козацтва, поширеної серед українських студентів наприкінці 1850-х років⁵⁷. Провідну роль у формуванні нових громадських настроїв студенти-поляки відігравали й в інших університетах. Зокрема, як писала студентська газета Московського університету «Живой голос», «незручність старих форм, незадовільність їх, несправедливість доглядачів закону – все це давно відчували, не скажу усвідомлювали, студенти й переважно поляки»⁵⁸.

Звичайно, західництво було явищем «місцевого походження»: західні ідеї впливали не напряму, а завдяки «омріяванню» в головах кількох поколінь людей. «Західний ідеал» поставав у вигляді передового, прогресивного устрою, неминучого майбутнього, до якого треба стриміти. Однак «західний ідеалізм» виявлявся радше в неприйнятті усталених в імперії суспільних форм, ніж у пропаганді основ західного суспільства: він був не так системою поглядів, як почуттям.

Сказане, на нашу думку, яскраво підтверджують спогади вихованця Харківського університету проф. Л. Гіршмана, який писав: «У той час сонце для нас сходило не зі сходу, а із заходу: із заходу до нас йшло світло чистої науки й теплота людяності»⁵⁹.

Процес виховання студентів тривав не лише під час лекцій, бо не лише Костомаров полюбляв збавляти час серед близьких людей, «близьких за духом та поняттями»⁶⁰. Ймовірно, такі розмови точилися здебільшого в «літературному напрямку», спілкування нерідко «перероджувалося в ідеалізування та мрійливість»⁶¹, але часто-густо набирано й форми «боротьби з невідомими питаннями»⁶². Саме з цього середовища вийшли «люди, які прагнули справи, не для себе одного, а для суспільства, потреби якого вони зрозуміли першими»⁶³. Саме на цьому ґрунті в Харківському університеті сформувалися переконання Д. Каченовського, який на межі 50-х і 60-х років XIX ст. став символом цього університету⁶⁴, уособленням реформаторських прагнень університетів взагалі. Варто згадати, що й ректор Харківського університету доби підготовки реформи (1858–1862), О. Рославський-Петровський, що також підтримував колегіальні засади діяльності університетів⁶⁵, свого часу входив до гуртка Костомарова-Срезневського-Метлинського⁶⁶.

Наприкінці 1840-х років громадська думка в університетах визріла до постановки питання про реформування цих навчальних закладів. Як відомо, 1849 року в журналі «Современник» було надруковано анонімну статтю «О назначении русских университетов и участии их в общественном образовании». Публікація, витримана у вірнопідданському дусі, на перший погляд, не чаїла жодної загрози тодішньому станові речей. Однак спонукало до роздумів вже перше речення: «Нещодавно в суспільстві почали ширитися думки про перетворення у сфері народної освіти, а надто в університетах»⁶⁷. Далі автор, зокрема, порівнював російські й німецькі університети щодо їх устрою, і це порівняння було досить красномовним. Невдовзі вийшло

найвище розпорядження із забороною публікувати будь-які статті – чи «за» університети, чи «проти» них.

Побоювання уряду можна зрозуміти, якщо зважити на ту роль, яку відіграли університети Західної Європи в революції 1848 року. Є. Тарле, характеризуючи перебіг революції у Відні, зазначав, що університет став одним з центрів усіх подій, що саме тут визріли ті наукові та філософські ідеї, які виявилися антагоністичними щодо урядової системи⁶⁸. Щоб унеможливити такий розвиток подій, російський уряд вдався до запобіжних заходів, які виявилися в утисках університетів. Дехто навіть вважав, що постало питання про закриття університетів. Однак навіть тоді поширення реформаторських, опозиційних ідей не припинилося. Як зазначав С. Ашевський, «важливу роль у розвитку російських студентів цієї темної епохи відіграла література, передусім «нелегальна»; між іншим, вони читали старі журнали сорокових років, а надто «Отечественные записки» та «Современник» зі статтями Белінського та Герцена»⁶⁹. Про університетські проблеми при цьому також не забували. Як відомо, свою статтю «Об общественном воспитании в России», яка відкривала програмний номер газети «День», виданий у жовтні 1861 року, О. Хомяков написав ще на початку 1850-х років⁷⁰. Чимало місця в публікації автор приділяв університетам.

Отже, в середині 1850-х років суспільство (насамперед – університетське середовище) було вже на тому рівні чутливості, щоб за першої-ліпшої можливості не лише словами, а й діями виявити свою прихильність до реформ. Так, у Харківському університеті на теми громадянської свободи з професорської кафедри почав «проповідувати» Д. Каченовський⁷¹. На думку сучасників, у той час Каченовський став центральною фігурою в інтелектуальному житті Харкова⁷². Цікаво, що Каченовський, безсумнівно, представляв ідейну течію ще 1840-х років⁷³. І хоча, за чутками, цей діяч очолив ліву меншість в університетській раді⁷⁴, можна сказати, що його думки були близькі багатьом представникам університетської корпорації, принаймні, як зазначають мемуаристи, «більшість не могла не зважати на його думку»⁷⁵, а студентство сприймало його ідеї й поготів. На лекції Каченовського збиралася вся «студентська інтелігенція»⁷⁶, а також чимало «необов'язкових» слухачів. З неабиякою вдячністю сучасники згадували «суботи Каченовського», коли у квартирі професора за «вечірнім чаєм» збиралися постійні відвідувачі. Як наголошував М. Ковалевський, Д. Каченовський став «вихователем кількох поколінь громадських діячів»⁷⁷.

На початковому етапі обговорення майбутньої університетської реформи Д. Каченовський зайняв активну позицію. Згадаймо хоча б той факт, що в збірник⁷⁷ зауважень до проекту університетського статуту вміщено дві статті цього харківського професора, в яких він виступає як послідовний і рішучий прихильник університетської автономії⁷⁸. Свою активність Каченовський пояснював бажанням «сприяти можливому прискоренню важливої справи університетської реформи»⁷⁹. Професор, зокрема, пропонував не обмежувати виборні засади владою куратора, надати університетам право на фінансову самостійність, а студентам – деякі корпоративні права⁸⁰. Каченовського підтримала рада університету, внісши його записку в майже повному обсязі до свого відгуку на проект статуту⁸¹. Але не лише словом, а й діями професор прагнув наблизити університетську реформу. Так, коли куратор навчальної округи запропонував Каченовському увійти до складу комісії з підготовки статуту, той відмовився, мотивуючи своє небажання тим, що прийняв би пропозицію тільки після голосування в раді. Як наслідок, до комісії увійшов проф. Пахман, оскільки куратор не хотів запроваджувати процедуру виборів делегата від ради⁸². Тією чи іншою мірою рішуча позиція ради Харківського університету й безпосередньо Д. Каченовського додавали сил ініціаторам і прихильникам університетської реформи, сприяли тому, що статут 1863 року розширив межі університетської автономії. З огляду на цю обставину навряд чи можна погодитися з думкою авторитетної дослідниці Р. Еймонтової, яка стверджувала, що «поступку було зроблено не професурі, як зазвичай вважають (на неї рада не надто зважала), а ширшим громадським колам, які були налаштовані в дусі просвітництва й чітко виявляли невдоволення обмежувальними заходами уряду щодо університетів»⁸³. Тим часом саме університетська професура не тільки висловлювала думки та пропозиції щодо спрямованості й мети університетської реформи, а й творила ті просвітницькі настрої, які утвердилися в суспільстві й спонукали до змін в університетах.

Втім, новий статут не надав корпоративних прав студентству, яке вже встигло звикнути не лише до існування студентських організацій, а й до колегіального обговорення питань, сходив, обрання депутатів тощо⁸⁴. Студенти мали всі підстави вважати університетську реформу незавершеною. Але що далі, то більше боротьбу студентів за академічну свободу та корпоративні права витісняв політичний рух. Вже в першій половині 1860-х років громадська думка зазнала поляризації та радикалізації. Як зазначав

колишній студент Харківського університету О. Воронов, поступово «інші віяння розкидали ті стовпи, на яких помірковані західники бажали утвердити освіту майбутніх поколінь»⁸⁵. На думку багатьох публіцистів, спочатку польське повстання 1863 року, а потім постріл Каракозова остаточно розкололи опозиційний рух⁸⁶. Однак і тут, гадаємо, належить досліджувати не тільки поштовх, а й глибинні процеси. Як і раніше, нові ідеї зароджувалися у сфері естетики та етики, на перший погляд, дуже далеких від політики. М. Баллін так згадував 1850-ті роки: «[...] ми відчували, що ми провісники не французької, а моральної революції; в чому полягає моральна революція, ми не розуміли, ми тільки відчували основу її, що вона має розвертисся»⁸⁷. При цьому етичні зміни започаткувала естетика. Руйнування старої класичної естетики стало важливим психологічним чинником: це був перший удар по старому лібералізму⁸⁸. Відтоді можна було спостерігати неприйняття конституціоналізму Каченовського серед молоді, критичне ставлення до нових судів та самоврядування. Не дивно, що Каченовського на цьому етапі зарахували до «неестетичних людей»⁸⁹.

Нова система цінностей не узгоджувалася з поглядами «старих лібералів» на культуру та науку. Для Каченовського та інших «прогресивних» громадських діячів, яких сформувала епоха 1840-х років, «власний національний устрій» був чимось таким, що його вже пережили й відкинули передові народи Заходу. «Старі ліберали» вірили в єдність культури як продукту, загального для всіх сфер наукового знання та художньої творчості⁹⁰. А в 60-ті роки XIX ст., за словами М. Балліна, люди почали захоплюватися «націоналізмом», не з'ясовуючи «значення національності в загальній системі розвитку»⁹¹. Повсюдно виникали земляцтва, створені на національних засадах. Деякі студенти одягли національний одяг⁹². Для багатьох молодих людей ідеї самоврядування охоплювали набагато ширше поняття, ніж університетська автономія. Одним з перших постало «польське питання», яке від початку 60-х років XIX ст. перебувало на вістрі урядової академічної політики⁹³. Ще більше, ніж націоналізм, серед студентів поширився так званий нігілізм, що здобував дедалі відчутніший вплив⁹⁴. Відповідно, з'явилися й нові лідери, які, відкидаючи реформістські настрої, закликали до рішучих радикальних дій. Попереднє покоління громадських діячів-реформаторів було змушене поступитися позиціями. З цього приводу Д. Каченовський писав 1867 року: «Іноді думаєш, що ми живемо надто довго й пережили власний час. Хтось справедливо назвав нас, людей соро-

кових років, епігонами. Будьмо ж принаймні вірними тим переказам, за якими нас виховано! Я, зі свого боку, прагну за них триматися до кінця»⁹⁵.

Однак лібералізм далі проникав у свідомість, певною мірою навіть утверджуючись у суспільстві. Ліберали досить рішуче обстоювали надбання доби реформ – університетський статут 1863 року. Однак настала вже інша епоха, якій було властиве не наближення реформ, а наближення революції. За таких умов іншу оцінку здобули й університети. Тепер для багатьох віяло чимось віджилим від поглядів (в тому числі й щодо ролі та місця університетів), що їх свого часу проголошували реформатори. Зокрема, той-таки Д. Каченовський давніше зауважив: «Університети – не революційні клуби, не таємні товариства, не політичні корпорації, не військові арсенали, а знаряддя мирної освіти. Перевороти в державі приносять їм не нове життя, а загибель»⁹⁶. Для чималої кількості студентів ця позиція вже була неприйнятною. Тоді виявилось, що західництво й нігілізм розділяє безодня⁹⁷. З часом ця безодня лише поглибилася, і великою мірою визначила майбутнє університетів.

¹ Егоров Ю. Реакционная политика царизма в вопросах университетского образования в 30–50 гг. XIX в. // Науч. докл. высш. шк. Ист. науки. – 1960. – № 3. – С. 67 та ін.

² Шилов Д. Государственные деятели Российской империи. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 468–469.

³ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1865. – Стб. 40.

⁴ Перекл. за публ.: Эймонтова Р. Реформы и просвещение в России XIX века // Реформы и реформаторы в истории России. – Москва, 1996. – С. 84.

⁵ Сборник постановлений... – Стб. 442 та ін.; Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 733. – Оп. 50. – Спр. 1033, 1194.

⁶ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 88. – Спр. 160. – Арк. 3 зв.

⁷ Эймонтова Р. Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1974. – Т. 6. – С. 62.

⁸ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 50. – Спр. 1118. – Арк. 1–1 зв.

⁹ Корнилов А. Общественное движение при Александре II (1855–1881): Ист. очерки. – Москва, 1909. – С. 121–122.

¹⁰ Сборник постановлений... – Стб. 635–637; РДІА. – Ф. 733. – Оп. 148. – Спр. 2.

¹¹ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы: Шестидесятые годы XIX века. – Москва, 1993. – С. 61.

- ¹² Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1862. – С. 138.
- ¹³ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы... – С. 156.
- ¹⁴ Замечания иностранных педагогов на проект уставов учебных заведений Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1862.
- ¹⁵ Журнал заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по рассмотрению общего устава Императорских российских университетов. – Санкт-Петербург, 1862; Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы... – С. 157.
- ¹⁶ РДА. – Ф. 733. – Оп. 147. – Спр. 95.
- ¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. – Т. 38. – № 39752.
- ¹⁸ Глинский Б. Очерки русского прогресса. – Санкт-Петербург, 1900. – С. 13; див. також: Соловьев И. Университетский вопрос в шестидесятых годах // Вестник воспитания. – 1913. – № 9. [Т. 24]. – С. 57 та ін.
- ¹⁹ По поводу нового университетского устава // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. 119. – № 8. – Отд. 2. – С. 333.
- ²⁰ Джанишеев Г. Эпоха великих реформ. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 259.
- ²¹ Эймонтова Р. Реформы и просвещение в России... – С. 79.
- ²² Щетинина Г. Университеты и общественное движение в России в пореформенный период // Исторические записки. – 1969. – Т. 84. – С. 165.
- ²³ Гиляров-Платонов Н. Университетский вопрос. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 134–135.
- ²⁴ Щетинина Г. Студенчество и революционное движение в России. – Москва, 1978. – С. 11.
- ²⁵ Пирогов Н. Университетский вопрос // Пирогов Н. Избранные педагогические сочинения. – Москва, 1985. – С. 324.
- ²⁶ Чанбарисов Ш. Формирование советской университетской системы. – Москва, 1988. – С. 16.
- ²⁷ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы. – С. 68.
- ²⁸ Глинский Б. Очерки русского прогресса... – С. 14.
- ²⁹ Пирогов Н. Из жизни московского студенчества 20-х годов XIX в. // Московский университет в воспоминаниях современников. – Москва, 1956. – С. 21.
- ³⁰ Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) // Современный мир. – 1907. – № 78. – С. 25.
- ³¹ Эймонтова Р. Русские университеты на грани двух эпох. – Москва, 1985. – С. 94; Афонюшкина А. О правительственной политике России 20–40-х годов XIX в. в области университетского образования // Российские университеты в XIX – начале XX века. – Воронеж, 1993. – С. 5.
- ³² Щетинина Г. Университеты в России и устав 1884 г. – Москва, 1976. – С. 108.
- ³³ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы... – С. 75.
- ³⁴ Там само. – С. 81.

³⁵ Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из 40-х годов // Вестник Европы. – 1874. – Т. 45. – № 1. – С. 79.

³⁶ Пашков В. Идеализм и идеалисты сороковых годов: (Воспоминания Пашкова 1882 г. о Харьковском университете 40-х и 60-х годов XIX в.). – Відділ рідких видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. Василя Каразіна. – Арк. 7. Треба зазначити, що Б. Чичерін вважав соціалістичні вчення доведеним до крайнощів ідеалізмом (див.: Искра Л., Смирнов В. Б. Н. Чичерин в борьбе с распространением социалистических идей среди учащейся молодежи (по материалам «Истории политических учений») // Российские университеты в XIX – начале XX века. – Воронеж, 1993. – С. 58).

³⁷ Смирнов В. Там само.

³⁸ Де-Пуле М. Харьковский университет... – С. 90.

³⁹ Там само. – С. 96, 102.

⁴⁰ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний // Исторический вестник. – 1890. – Т. 40. – № 4. – С. 152. До речі, сучасні дослідники зазначають, що нерідко зміст лекцій аж ніяк не відповідав проголошеним (і записаним у звітах) меті та завданням (див.: Афонюшкина А. О правительственной политике России 20–40-х годов XIX в. в области университетского образования // Российские университеты в XIX – начале XX века. – Воронеж, 1993. – С. 11).

⁴¹ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 50. – Спр. 611. – Арк. 6.

⁴² Де-Пуле М. Харьковский университет... – С. 95.

⁴³ Костомаров Н. Автобиография // Костомаров Н. Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989. – С. 439–440.

⁴⁴ Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – № 11. – С. 86–87.

⁴⁵ Попельский А., Соловьев И. Из общественных настроений московского студенчества в 1858 году // Голос минувшего. – 1915. – № 9. – С. 256.

⁴⁶ Лебединский И. Из жизни Московского университета. Варнековская история // Московский университет в воспоминаниях современников. – Москва, 1956. – С. 234.

⁴⁷ Эймонтова Р. Русские университеты на грани двух эпох... – С. 108.

⁴⁸ Там само. – С. 109.

⁴⁹ Михайлова С. От Лобачевского до Бутлерова: 1827–1862 гг. // Очерки истории Казанского университета. – Казань, 2002. – С. 60.

⁵⁰ Ястребов Ф. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х – начало 60-х годов XIX ст. – Киев, 1960. – С. 269.

⁵¹ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет... – С. 89.

⁵² Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. – Харьков, 1905. – С. 79.

- ⁵³ Неслуховский Ф. К. Из моих воспоминаний. – С. 120.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет... – С. 105.
- ⁵⁶ Там само; Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний. – С. 120.
- ⁵⁷ Любарский И. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. // Исторический вестник. – 1891. – Т. 45. – № 8. – С. 387.
- ⁵⁸ Перекл. за публ.: Попельский А., Соловьев И. Из общественных настроений... – С. 263.
- ⁵⁹ Гиршман Л. Влияние Д. И. Каченовского на современников // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. – Харьков, 1905. – С. 70.
- ⁶⁰ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний... – С. 149.
- ⁶¹ Де-Пуле М. Харьковский университет... – С. 113.
- ⁶² Перекл. за публ.: Багалея Д. Опыт истории Харьковского университета. – Т. 2. – Харьков, 1904. – С. 599.
- ⁶³ Де-Пуле М. Харьковский университет... – С. 115.
- ⁶⁴ Там само. – С. 114; Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский // Вестник Европы. – 1874. – Т. 45. – № 2. – С. 569.
- ⁶⁵ Замечания на проект общего устава... – Ч. 1. – С. 319.
- ⁶⁶ Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний... – С. 125.
- ⁶⁷ О назначении русских университетов и участии их в общественном образовании // Современник. – 1849. – Т. 14. – С. 37.
- ⁶⁸ Тарле Е. Роль студенчества в революционном движении в Европе в 1849 г. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 16, 20.
- ⁶⁹ Ашевский С. Русское студенчество... – С. 23.
- ⁷⁰ Эймонтова Р. Русские университеты... – С. 77.
- ⁷¹ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными воспоминаниями // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. – Харьков, 1905. – С. 26–27.
- ⁷² Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском... – С. 79.
- ⁷³ Там само. – С. 81.
- ⁷⁴ Ковалевский М. Моя жизнь // История и историки. – Москва, 1975. – С. 284.
- ⁷⁵ Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском... – С. 88.
- ⁷⁶ Там само. – С. 77.
- ⁷⁷ Ковалевский М. Моя жизнь... – С. 281.
- ⁷⁸ Див.: Замечания на проект общего устава... – Ч. 1.
- ⁷⁹ Там само. – С. 322.
- ⁸⁰ Там само. – С. 323–325.
- ⁸¹ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы... – С. 115.
- ⁸² Шимков А. Воспоминания о Д. И. Каченовском... – С. 87–88.
- ⁸³ Эймонтова Р. Русские университеты на путях реформы... – С. 183.

⁸⁴ Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) // Современный мир. – 1907. – № 7–8. – С. 31–36.

⁸⁵ Воронов А. Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х годов // Русская старина. – 1913. – Т. 154. – № 6. – С. 580.

⁸⁶ Брешковская Е. Из моих воспоминаний. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 18.

⁸⁷ Баренбаум И. Мемуары Н. П. Баллина и общественное движение в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1970. – Т. 5. – С. 336.

⁸⁸ Тут доречно згадати магістерську дисертацію Миколи Чернишевського «Эстетические отношения искусства к действительности» (Чернышевский Н. Собр. соч.: В 5 т. – Т. 4. – Москва, 1974). Відразу після першої публікації 1855 року праця викликала негативну реакцію, а друге видання 1865 року було вже оцінено досить схвально.

⁸⁹ Баренбаум И. Мемуары Н. П. Баллина... – С. 330–331; Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского... – С. 25; Чичерин Б. О народности в науке // Русский вестник. – 1856. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 64–65.

⁹⁰ Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского... – С. 25; Чичерин Б. О народности в науке... – С. 64–65.

⁹¹ Баренбаум И. Мемуары Н. П. Баллина... – С. 330.

⁹² Там само. – С. 335; Ашевский С. Русское студенчество... // Современный мир. – 1907. – № 6. – С. 20. У першій половині 60-х років XIX ст. студенти становили більше ніж 70% активістів українофільського руху. Дослідники зазначають, що тимчасом як у Німеччині, Франції, Британії університети були ефективними провідниками централізаторського націоналізму, у Центральній та Східній Європі вони ставали осередками опору асиміляторським зусиллям влади. Наявність університетів у Харкові та Києві можна пояснити якісні відмінності національного руху в Україні й у Білорусії (див.: Миллер А. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вт. пол. XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С. 147–148).

⁹³ Иванов А. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба. – Москва, 1999. – С. 201.

⁹⁴ Студентство брало активну участь у революційному русі. За даними, які наводять дослідники, 42% землевольців 1870-х років та 64% репресованих народовольців походили зі студентського середовища (див.: Щетинова Г. Студенчество и революционное движение в России. – Москва, 1987. – С. 190, 191).

⁹⁵ Перекл. за публ.: Де-Пуле М. Харьковский университет... // Вестник Европы. – 1874. – Т. 45. – № 2. – С. 573.

⁹⁶ Замечания на проект общего устава... – Ч. 1. – С. 357.

⁹⁷ Де-Пуле М. Харьковский университет... – С. 574.